

ŽARKO LAZAREVIĆ

NACIONALNE IN GOSPODARSKE PRVINE SLOVENSKEGA ZADRUŽNIŠTVA

Uvod

Zadružno gibanje je imelo zaradi historičnega položaja Slovencev znotraj Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, nekaj dodatnih lastnosti. Iz tega sledeča podrejenost je določala tudi razvojne poteze zadružništva. Opazna je namreč je velika pomembnost nacionalnega vprašanja kot motivacijskega spodbujevalca. Že od samih začetkov razvoja zadružništva pri Slovencih je bil nacionalni moment neločljivo vraščen v same ekonomske temelje razlogov, ki so spodbudili razmah zadružnega gibanja. Nacionalni atribut je spremljal zadružništvo vse do konca Habsburške monarhije. Z desetletji utrjevanja lastne kulturne, politične in gospodarske emancipacije, je nacionalni poudarek stopal v ozadje. Opustitev nacionalnega predznaka, kot zelo pomembnega gibala, je bila mogoča šele po letu 1918, ko so Slovenci prestopili v jugoslovansko državo. Takrat je germanizacijski pritisk popustil, Nemci so postali manjšina. Kakor je v tem emancipacijskem procesu nacionalni naboj počasi izgubljal na aktualnosti, pa je v ospredje vedno bolj stopal ideološki moment, ki v obdobju pospešene nacionalne emancipacije ni imel priložnosti priti do izraza.

V času do druge svetovne vojne sta bila pri Slovencih večinoma v ospredju nacionalna in gospodarsko-socialna komponenta. Vzrok lahko najdemo v historičnega razmerah v katerih so živeli Slovenci v drugi polovici devetnajstega stoletja. Hkrati moramo upoštevati tudi temeljne namene, ki so jih imeli pred očmi pobudniki zadružništva. Že sedaj pa lahko zatrdimo, da so bili poudarki na nacionalnem momentu večji v začetnem obdobju, gospodarsko-socialni in tudi ideološki poudarki pa so stopili v ospredje v drugem obdobju. Razločevanje med tema dvema etapama je težavno, saj mnogokrat učinkujeta sočasno, na nek način sta druga drugo pogojevali.

Zadružništvo je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo, omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture.¹ Uspešno izvedena modernizacija pa je bila pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo Slovencev kot posebne etnične skupnosti. Sistematično je bilo potrebno izgraditi omrežje lastnih kulturnih, političnih in gospodarskih struktur ter ustanov. Zaradi narodnostno mešane strukture slovenskega ozemlja se je slovenska emancipacija oblikovala kot odgovor na politične in gospodarske težnje drugih narodov. V pretežnem delu Slovenije nasproti Nemcem, na obrobju slovenskega prostora proti Italijanom in Madžarom. In zadružništvu je v tem procesu pripadla posebna vloga. Z uporabo zadružnega principa, s sistemom zadružnih omrežij so zagotavljali solidarnost in vzajemnost slovenskega naroda ter politično homogenizacijo, nasproti Nemcem, Italijanom ali Madžarom.

1 Žarko Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije)*. Arhivi št. 1-2/1994, str. 12-19.

1. Zadruginištvo kot orodje nacionalne homogenizacije

Prvo obdobje slovenskega zadrugišnega gibanja opredeljujemo za čas prevlade nacionalnega elementa, kot osnovnega gibalnega pospeševanja razvoja zadrugišništva. Vsekakor pa ob tem ne smemo dobiti vtisa, da so bili gospodarski razlogi nepomembni. Bili so zelo pomembni in so pravzaprav stalnica skozi celotno obravnavano obdobje. Gre za to, da je šele povezava z nacionalno problematiko, z vzpostavljeno povezavo s slovenskim političnim gibanjem, dala zadrugišništvu polet, pomembno motivacijsko spodbudo. Ta medsebojna pogojenost zadrugišnega in politično-emancipacijskega gibanja je vidna tudi iz dejstva, da so kot spodbujevalci nastopali ene in iste osebe. Politični voditelji so bili hkrati tudi spodbujevalci zadrugišništva, se pravi gospodarske plati politične emancipacije.

Kot je bilo značilno za politično gibanje, da je bila pomembna nacionalna emancipacija, enako velja tudi za zadrugišništvo. Najpomembnejši cilj v prvotnem obdobju je okrepitev Slovencev kot gospodarske in politične skupnosti. Razlike na podlagi ideologije se skušajo odpraviti oziroma minimizirati. Zadrugišništvo je enotno, deluje na združujoči pripadnosti slovenskemu narodu. Zato nenehne besede, ki so pozivale k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Klici k nacionalni diferenciaciji na gospodarskem področju, kar je posledično pomenilo izgradnjo lastnega sistema "nacionalno-političnih" gospodarskih ustanov, so pomenili zapiranje v nacionalne okvire, ne samo na kulturnem ali političnem temveč tudi na gospodarskem področju.

Zadrugišništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom. Bilo naj bi pisano na kožo predstavnikom drobno gospodarskega sektorja, ki so prevladovali. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti. Zadrugišništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. Poleg tega je bilo zadrugišništvo prikladno orodje, ki je omogočalo sinergijo socialno-gospodarske in nacionalno-politične plati. V pogojih komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadrugišništvu s propagiranjem vzajemnosti v zadrugišni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na svoje sonarodnjake s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Poleg tega pa je zadrugišništvo dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti... Streglo je tudi proti kapitalističnim občutkom predstavnikov drobno-gospodarskega sektorja, ki so bili najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarjenja.²

Najbolj nazorno lahko predstavimo cilje in namene zadrugišništva v začetnem obdobju z besedami sodobnikov. Tako je eden od tedanjih protagonistov zadrugišništva ob iztekanju 19. stoletja, po dveh desetletjih slovenskega zadrugišnega gibanja, zapisal: "*Gospodarska neodvisnost Slovencev je blizu in ni več fata morgana – pretirana domišljija. Res je nismo še dosegli z vsemi hranilnicami/posojilnicami in drugimi gospodarskimi zadrugami, kolikor jih že imamo. Nismo še gospodarsko neodvisni od vseh naših političnih in narodnih neprijateljev, kateri so dosedaj vodili naše javno gospodarstvo. Dosedaj so Slovenci nalagali denar pri 'sovražnikih', katerim je bilo mar le za njih lastni dobiček. Toda pričeli smo Slovenci po vseh krajih z zdravo narodnogospodarsko organizacijo, začeli smo sami gospodariti s svojim denarjem in svojim blagom, s svojim kreditom in s svojimi dolgi, s svojim bogastvom in svojo revščino. Brat bratu bode odslej zaupal svoje novce, brat bratu pomagal iz denarne zadrege, in če se bode pri tem*

2 Žarko Lazarevič, Aristokrati in demokrati med zadrugišniki? Melikov zbornik, Ljubljana 1999, str. 351–364.

kaj prigospodarilo, zopet bode to le bratom, našim rojakom, naši ožji mili domovini v korist".³

Glede na predstavljene poudarke ni presenečenje, da je v tem obdobju slovensko zadružništvo največji razmah doživelo na področjih nacionalno mešane strukture prebivalstva. Šlo je predele dežel Koroške in Štajerske, kjer so Slovenci živeli pomešani z Nemci. Štajerska je bila zibelka razvoja zadružništva. Od tod so izvirali ljudje, ki so že od šestdesetih let dalje dajali prve spodbude zadružnemu gibanju. Tako npr. Josip Vošnjak, eden od prvakov političnega gibanja, ki je po češkem zgledu priporočal ustanavljanje zadrug z naslednjimi besedami: *"Občinske založne in posojilnice... bili so glavni faktor narodnega napredka na Českem. Skušajmo jih upeljevati tudi pri nas na Slovenskem, da se naše ljudstvo ne samo vodi k večji varčnosti in rednosti v plačevanju, ampak tudi vadi k vzajemnemu delovanju. Le začnimo! Da si bo res začetek težaven, in nasprotnikov ne malo, pa bode v kratkem se kazala velika korist teh zavodov, naraščalo bode narodno premoženje, naraščalo pa bode zaupanje do njegovih voditeljev.... Posnemajmo Čeho-Slovane! Oni nam kažejo kaj vse zamore delavnost, složnost in vzajemnost"*⁴ Sedemdeseta leta 19. stoletja so bila leta iskanja in premagovanja negotovih začetkov. Do prave prelomnice je prišlo na začetku osemdesetih let, ko se je zadružništvo povsem posvetil Mihael Vošnjak, brat Josipa Vošnjaka. Na pobudo M. Vošnjaka je najprej prišlo do ustanovitve kreditne zadruge v Celju, ki je bilo takrat prizorišče srditih nemško-slovenskih političnih bojov, zaradi katerih je enkrat padla celo vlada.

Pri snovanju organizacijske strukture za celjsko posojilnico se je M. Vošnjak naslonil na že uveljavljena načela v zadružništvu, ki jih je zastopal Herman Schulze-Delitsch.⁵ Uveljavil je nekoliko modificirano obliko teh načel. Zaradi zakonskih določil iz leta 1880 – dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejile poslovanje samo na člane – je vpeljal v zadružni vsakdan več vrst deležev, glavne in opravilne. Prvi so z aktivno volilno pravico omogočali vplivanje na odločanje, drugi ne. Seveda so bili opravilni deleži namenjeni vsem tistim, ki jih resno članstvo v posojilnici ni zanimalo, temveč so želeli le dobiti posojilo. Členitev deležev in njihova različna višina nista služili samo večanju glavnice, temveč sta bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v trdnih in zanesljivih "narodnih rokah". Vošnjak je ravno tako predvidel izplačevanje dividend oziroma obrestovanje zadružnih deležev, a samo glavnih, in plačane funkcije. Vse to naj bi spodbujalo varno poslovanje. Zavedal se je, da zaupanja prebivalstva ni moč graditi samo na narodno in moralno trdnih zadružnikih, temveč predvsem na preglednem, varnem in vestnem poslovanju. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile, kot prave banke, sposobne kosati z nemško konkurenco. Ta zadružna oblika je bila v svoji osnovi zelo blizu delniški družbi z navadnimi (glavni deleži) in prednostnimi delnicami (opravilni deleži). Takšna oblika je razumljiva, saj je bila zadružna pobuda v tej dobi še omejena pretežno na mesta. Torej so bile že v izhodišču upoštevane gospodarske in socialne razmere ter prevladujoča miselnost mestnega prebivalstva, ki je bilo tudi premoženjsko in socialno bolj diferencirano. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke; etična merila še niso bila v ospredju.⁶

Hkrati je M. Vošnjak izoblikoval tudi zanimiv model ocenjevanja bonitete posojilo-

³ Ivan Lapajne, Naša gospodarska neodvisnost. Slovenska zadruga št. 1/1899, str. 1.

⁴ Dolf Schauer, Prva doba našega zadružništva. Ljubljana: samozaložba, 1945, str. 36.

⁵ O njegovi doktrini glej Jurij Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1997, str. 17–34.

⁶ Lazarevič, Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma, str. 12–19.

jemalcev, kjer je bilo zelo pomembno mnenje "zaupnih mož", nekakšnih "tajnih sodelavcev" ali bolje rečeno "obveščevalcev" posojilnice, ki so podali svoje mnenje o prosilcu. Odveč je seveda opazka, da so morali biti nacionalno neomajni možje, z izpričano slovensko opredelitvijo oziroma identiteto. Ti "zaupni možje" so bili javnosti neznani, poznalo jih je le načelstvo, "nastavljeni" pa so bili na celotnem območju delovanja posojilnice. Podeljevanje posojil ni vedno potekalo po objektivnih kriterijih. Marsikdaj so kakšen dejavnik prezrli, če je tudi "tajni sodelavec" jamčil za prosilca. Dosledno pa so odklanjali vse tiste, ki so jih "obveščevalci" označili za nezanesljive ali negospodarne.⁷

M. Vošnjak se je začel ukvarjati tudi s povezovanjem slovenskega zadružništva. Leta 1883 je spodbudil ustanovitev prve slovenske zadružne zveze, Zveze slovenskih posojilnic. Namen zveze je bil poleg enotnega nastopa pred oblastjo in javnostjo predvsem medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje posojilnic, da bi dosegli primerljivost uspešnosti. Obenem pa naj bi zveza, ki ji je že od začetka predsedoval M. Vošnjak, tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug z zagotavljanjem tehnične in organizacijske pomoči pri uresničevanju pobud, da bi prepredli slovensko ozemlje z mrežo posojilnic. Programsko geslo bi lahko strnili v načelo "posojilnico vsaj v vsak slovenski okraj". Ta mreža posojilnic naj bi poleg pospeševanja gospodarskega napredka predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.⁸ Zveza je povezala slovenski prostor, območje delovanja je razširila na ves slovenski etnični prostor in se ni omejevala v meje historičnih dežel. Na njeno pobudo ali z njeno tehnično in organizacijsko pomočjo so začele na Slovenskem hitro nastajati nove posojilnice. Konec je bilo stihijskega obdobja, konec je bilo entuziazma. Začel je teči čas organizirane in premišljene vzpostavitve zadružnega omrežja predvsem na nacionalno mešanih področjih, druge v tem obdobju še znatno manj.⁹

2. Ideološke in politične delitve zadružništva

Značilnost drugega obdobja v razvoju slovenskega zadružništva je prenos težišča iz narodnostno mešanih dežel v osrednjo slovensko deželo, to je Kranjsko, ki je do tedaj stala bolj v ozadju. Narodnostno vprašanje na Kranjskem ni imelo tako močnega naboja kot v drugih predelih, saj je bila slovenska prevlada nesporna. Hkrati je ta proces sovpadal z nazorsko-političnimi delitvami v slovenskem narodnem gibanju. Konec je bilo sloge, pripadnost slovenstvu ni bila več zadostni pogoj za politično enotnost. V ospredje so vedno bolj vstopala ideološka načela, začela se je strankarsko-politična delitev. Zadružništvo ni moglo ostati izven teh delitev. Tudi znotraj zadružništva je prihajalo do ideološkega razslojevanja in cepljenja sil v različne zadružne, ideološko in politično utemeljene zveze. To je seveda spreminjalo izhodišče zadružnega udejstvovanja, imperativ delovanja se je premikal na druga področja. A to za pretežen del slovenskega prostora ni pomenilo opustitve nacionalnih atributov. Daleč od tega. Na nacionalno mešanih področjih je zadružništvo, kljub velikim spremembam, še vedno zadržalo močan nacionalni naboj-slovenski značaj, ne glede na nazorsko usmeritev. Nekoliko nepričakovano, a ne kot prvovrstno presenečenje, je potrebno že na tem mestu ugotoviti, da je ideološko-politična, strankarska in druga zadružna razhajanja spremljal silovit vzpon zadružne ideje in gibanja.

7 Zadruga, št. 3/1884, str. 10.

8 Schauer, nav. delo, str. 61–66.

9 Žarko Lazarevič, Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. Iz zgodovine Celja 1848–1918. Celje, Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 140–151.

Vnos politične tekmovalnosti tudi znotraj prej homogenega slovenskega zadružnega gibanja je imel za posledico nastanek izjemno široko razpredene zadružne mreže, ki je segla v zadnji slovenski kraj. Neredko sta bili v posameznem kraju tudi dve konkurenčni zadrugi, obe poudarjeno slovensko opredeljeni, a z jasno politično oziroma ideološko ločnico. V tem drugem obdobju so, tako kot v politiki, v zadružništvo vstopile množice, najširši sloji prebivalstva. Presežena je bila značilnost, da so prevladovale zadruge v urbanih okoljih in temu ustrezajoče članstvo.

Izven pričakovanja je, da bi bil prehod iz prve v drugo razvojno etapo, hiter in enostaven. Vse je potekalo zlagoma, dinamiko sprememb v zadružništvu pa je narekovala politična konstelacija sil med Slovenci oziroma v narodnem gibanju. Prehod je bil argumentiran na različne načine, najbolj jasno ga je v vsebinskem pogledu izrazil eden od sodobnikov s slikovitimi besedami, kako so v prvem obdobju oziroma narodnostni etapi "... Slovenci ustanavljali zadruge edino le iz narodnostnega namena, iz narodnostnega nagiba. Danes nam to ne zadostuje več. Zadruge danes ustvarjamo iz socialnega (podčrtal Ž. L.), iz strogo gospodarskega (podčrtal Ž. L.) nagiba, ker vemo, da nam ni treba poudarjati narodnostnega načela na prvem mestu. Izboljšanje gospodarskega položaja našega naroda je samo po sebi obenem narodni postulat in narodni uspeh zadružnega delovanja. Danes delamo narodno brez 'narodne pijanosti'".¹⁰

Spremenjeno izhodišče je tako v drugi etapi razvoja zadružništva prineslo tudi pomembno strukturno spremembo. Težišče zadružnega dela se je preneslo na podeželje, na kmečko populacijo, ki je bila najštevilčnejša med Slovenci. Tako je prišlo v devetdesetih letih 19. stoletja do množičnega razmaha kreditnega zadružništva, ko so v Sloveniji pričeli vpeljevati Raiffeisnov sistem. Na tem mestu pa v zgodbo vstopi Janez Krek, človek, ki je storil izjemno veliko za razvoj slovenskega zadružništva, predvsem po organizacijski strani. Krek ni bil socialni teoretik, predvsem je bil praktik. Kot izhodišče svojega delovanja je uporabil krščanski socialni nauk, zlasti se je naslonil na papeško encikliko *Rerum novarum* iz 1891. leta. Na področju zadružništva se je trdno oprijel Raiffeisnovega organizacijskega načela. Krek je javno pričel delovati v letu 1892, ko je na slovenskem katoliškem kongresu nastopil s programom, ki ga lahko strnemo v naslednje besede: "*ne ali vsaj ne samo karitas, temveč organiziran boj za enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev, pri čemer mora duhovščina aktivno sodelovati*".¹¹ Tak pristop seveda ni izključeval nacionalnega poudarka, kjer je bilo to potrebno. Nasprotno, termin "enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev" je vključeval tudi odpravo nacionalne zapostavljenosti, ne samo odpravo ekonomske ali socialne zapostavljenosti.

Uresničitev svojega zadružniškega poslanstva so torej videli na podeželju, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovo zadružništvo z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, tako da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov.¹² Ta izrazita lokalna usmerjenost

¹⁰ Svetoslav Premrou, Še nekaj besed o Mihaelu Vošnjaku in njegovem zadružništvu. Narodni gospodar, št. 19/1907, str. 307–309.

¹¹ Enciklopedija Slovenije, zvezek 6. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1992, str. 1–5.

¹² Miloš Štubler, Zadružništvo, I. del. Ljubljana, Kmetijska matica, 1931, str. 21–37; Milan Vičič, Zadružništvo, I. knjiga; Smeri, zgodovina in sistemi, 1937, str. 182–188.

nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu zadružništva velja prišteti še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervi sklad.¹³

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V zadružno delo se je namreč intenzivno vključila tudi slovenska katoliška duhovščina. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki, poleg učiteljev, edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za zadružno delo in nacionalno idejo. Njihovo omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti zadružništva izjemno globoko zadružno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom. Tak splet okoliščin je povzročil, da je sorazmerno hitro nastalo impozantno zadružno omrežje, v katerem so prevladovalе kreditne zadruge. Potemtakem ne zveni prav nič pretirano, če zapišemo, da je imel skorajda sleherni prebivalec svojo kreditno zadrugo v neposredni bližini. Kreditne zadruge so prebivalstvu, predvsem na podeželju, finančne storitve približale bolj kot kdaj koli poprej.

Vso to množico zadrug, ki bi same le težko obstale, je bilo treba povezati. Zato so, v skladu s centralistično zasnovo, ustanovili zadružno zvezo, ki je povezala in uskladila delo posameznih zadrug v učinkovito celoto. To je bilo vidno in občutno predvsem pri kreditnih zadrugah. Zveza je namreč opravljala vlogo denarne centrale, prek zveze je potekala nadregionalna izmenjava prostih sredstev med kreditnimi zadrugami znotraj slovenskega prostora.

Na samem začetku delovanja, ko so bili še omejeni na Kranjsko, so leta 1895 najprej ustanovili Zvezo kranjskih posojilnic. Kasneje, ko so razpredli mrežo zadrug po vsem slovenskem etničnem ozemlju, pa so morali ime spremeniti, saj ni več ustrezalo dejanskemu stanju. Organizacijo so zato poimenovali s splošnim izrazom "Zadružna zveza". V tem povezovanju je prednjačil Janez Krek, duša katoliško opredeljenega zadružništva, ki je vse od leta 1895 pa do svoje smrti leta 1917 predsedoval tej zadružni organizaciji.¹⁴ Pod njegovim vodstvom so se Zadružna zveza kot celota in še posebej kreditne zadruge izjemno razvile. Poleg izmenjave denarnih sredstev je bila na področju kreditnega zadružništva pglavitna naloga Zadružne zveze revizija poslovanja članic. Dobro organizirana, pregledno vodena in finančno solidno utemeljena zveza je bila dobrodošla opora v procesih politične in gospodarske emancipacije Slovencev v nacionalno mešanih okrajih. Tudi ta druga zadružna organizacija je bila izrazito nacionalno opredeljena, pokrivala je ves slovenski etnični prostor in je okrepljeno delovala na nacionalno mešanih področjih. Prav nič se ni ozirala na deželne meje, ki so delile prostor slovenske poselitve. Z izrazitim slovenskim predznakom je tudi ta zadružna zveza prav gotovo znatno prispevala k politični homogenizaciji in mobilizaciji prebivalstva za slovenske politične cilje.

3. Slovenske podobnosti in razlike

Primerjava stališč nam razkrije, da sta na Slovenskem z zadružništvom imele obe strani, tako pristaši Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih kakor tudi Raiffeissovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobno-gospodarskega sektorja, da bi bila omogočena modernizacija slovenske gospodarske osnove. Sočasno bi dosegli še okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti, da bi lažje vztrajali, predvsem v nemško-slovenskih, narodnostno-političnih bojih. Posa-

¹³ Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 16.

¹⁴ Walter Lukan, *The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894–1918)*. *Slovene Studies. Journal of the Society for Slovene Studies*, št. 1–2/1989, str. 83–96.

mezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno – brez zaslombe na druge, z enakimi interesi – zoperstavili svobodni tekmi, ki jo je narekovalo tržišče. Zato se vprašanje gospodarskega pomena zadružnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost zadružnega dela, tudi v smislu nacionalne okrepitve, so si protagonisti priznavali. Razlike pa so nastopale pri razvrščanju poudarkov zadružnega delovanja, ki pa so samo druga plat iste medalje. Če so zastopniki Vošnjakovega zadružnega ustroja na prvo mesto postavljali enakovredno nacionalne in gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi pristaši v Sloveniji v prvi vrsti stavili na etične in socialno-gospodarske momente, ki so kot samoumevnost vključevale tudi narodnostni vidik. V njihovem videnju je izboljšanje socialnih in gospodarskih razmer vodilo tudi v nacionalno okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti. S tem pa tudi bolj samozavesten nastop v nacionalnih političnih konfrontacijah. V obeh primerih pa je bilo zadružništvo izdatno instrumentalizirano za politične namene, bodisi nacionalne ali ožje strankarske, kar je pridobivalo na veljavi s približevanjem 20. stoletja.

4. Jugoslovanski okvir

Slovensko zadružništvo je bilo v primerjavi z zadružništvom iz drugih pokrajin nekdanje Jugoslavije najbolj profilirano in razvito. Resda so obstajale velike razlike, vendar pa je celotno področje družila etnična raznolikost, to je nacionalno mešana struktura prebivalstva. Podobne situacije so generirale tudi podobne odgovore, to je prisotnost močnega nacionalnega naboja pri razvoju zadružništva. In na tej ravni opazimo precej skupnih potez.

Že na Hrvaškem so bile razmere drugačne kot v Sloveniji. Razlike po posameznih pokrajinah so bile velike. Hrvaško zadružno gibanje v Dalmaciji in Istri, ki je bilo tesno povezano s slovenskimi zadružnimi zvezami, je bilo izrazito hrvaško nacionalno opredeljeno zaradi italijanske nadvlade. V preostalih delih Hrvaške zaradi njenega posebnega državno pravnega statusa nacionalni naboj ni bil toliko prisoten. Tam so bili bolj v ospredju gospodarsko-socialni vidiki.¹⁵ Od preloma v dvajseto stoletje so opazna prizadevanja za okrepitev zadružnega gibanja po slovenskem vzoru,¹⁶ vendar opaznejših rezultatov, zlasti v primerjavi s Slovenijo ni bilo.

V primerjavi s Hrvati so bili v drugačnem položaju hrvaški Srbi. Kot prepoznavna etnična entiteta se niso morali emancipirati samo nasproti Italijanom ali Madžarom, temveč tudi nasproti Hrvatom. In Srbi na Hrvaškem so v tem procesu dejavno uporabili zadružništvo kot orodje za vzpostavitev vzporednega sistema gospodarskih institucij. Na začetku dvajsetega stoletja (1901) so v Zagrebu oblikovali zvezo srbskih kmetijskih zadrug, ki je že z imenom, tako kot njene članice, posamezne zadruge, jasno pričala o nesporni srbski nacionalni opredeljenosti. Zveza je združevala in usklajevala delo množice zadrug, do prve svetovne vojne se je njihovo število približalo petstotim, pri čemer so, tako kot v slovenskem primeru, prevladovale kreditne in nabavno-prodajne zadruge.¹⁷ Na srbsko zadružno centralo v Zagrebu so bile navezane tudi srbske zadruge iz Vojvodine, ki so se pričele v večji meri pojavljati od preloma v dvajseto stoletje dalje.¹⁸

¹⁵ To je zlasti vidno iz zadružnega gibanja pod vodstvom Antuna Radića. Glej Hrvatski seljački pokret braće Radića. Knjiga I., Seljački pokret, Antun Radić. Beograd 1940, str. 83–150.

¹⁶ Zadružni leksikon FNRJ. The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga I., Zagreb 1956, str. 370–379.

¹⁷ Zadružni leksikon, str. 379, 1121.

¹⁸ Zadružni leksikon, str. 1425.

Tudi v Bosni in Hercegovini je prihajalo so delitve gospodarskih organizacij in ustanov na nacionalni osnovi. Resda se je to dogajalo kasneje kot v sosedstvu, vendar pa so bili rezultati nazadnje enaki. Razlogi zakasnitve so bili dvojni, na eni strani velika ekonomska in socialna nerazvitost nekdanje turške province, na drugi strani pa tudi oblastna politika. A emancipacije posameznih narodnih skupnosti se ni dalo ustaviti. V pokrajini, ki jo naseljujejo trije zelo sorodni, a po lastnem občutenju vendarle različni narodi, tudi ni moglo biti drugače. Potreba po nacionalno politični diferenciaciji je bila v okolju, kjer so bile realne razlike le v religiozni pripadnosti, še toliko večja. Občutljivosti tega vprašanja so se zavedale tudi oblasti, zaradi tega tudi niso vse do 1907. leta dovoljevale nacionalnih obeležij oziroma ustanavljanje nacionalno jasno opredeljenih gospodarskih ustanov. Takrat so že delujoče zadržne organizacije nemudoma dodale pred svoja imena nacionalne pridevnike – srbske, hrvaške in muslimanske oznake. Na stopila je samo dejanska legalizacija obstoječega stanja. Čeprav oblast ni dovoljevala nacionalnih opredelitev, so te v zadržništvu obstajale, za njih so vsi vedeli in jih tudi upoštevali. Gre za tradicijo nacionalno-konfesionalne delitve, ki je imela trdno oporo še v turški dobi. Vse tri narodne skupnosti oblikujejo svoje gospodarske zadržne organizacije, na njihovem čelu pa kot centrale stojijo bančne delniške družbe.¹⁹

Nastanek jugoslovanske države je pomenil veliko prelomnico. A navkljub temu so v ozadju preloma še vedno delovale silnice mednacionalnih nasprotij in temu pripadajoča vloga zadržništva. Razmerja v posameznih jugoslovanskih pokrajinah so postala nekoliko drugačna. Prej prevladujoča naroda, nemški in madžarski, sta bila v novi državi izrazita manjšina. Transformacija v manjšino je prinesla tudi potrebo po nacionalni in politični homogenizaciji. Kot nekdanj Srbi, Hrvati ali Slovenci začnejo iz enakih pobud in enakih namenov v veliko večji meri kot kdaj koli prej instrumentalizirati zadržništvo kot orodje ekonomskega zapiranja znotraj svojih vrst. V Vojvodini, kjer so bili najbolj številčno zastopani so Nemci oblikovali svojo zadržno zvezo – Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse, ki je združevala nemško zadržništvo v celotni Jugoslaviji. Zanimivo je, da so se tej zvezi množično priključevale tudi zadrge madžarske manjšine, saj sami niso oblikovali svojih osrednjih gospodarskih organizacij.²⁰

Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Ker je Slovenija postala nacionalno skoraj homogena pokrajina, je odpadla potreba po jasni slovenski/nacionalni profiliranosti gospodarskih ustanov. To je bilo nekaj samoumevnega, gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje. Pri zadržništvu pa je še vedno ostala v veljavi politična primes. Če je prenehala potreba po nacionalnem opredeljevanju, pa so bila zadržna omrežja še vedno zelo uporabna za politično mobilizacijo.²¹

V drugih jugoslovanskih predelih nacionalni značaj zadržništva ni prav nič splahnel, saj so mednacionalna razmerja ostala enaka. Tudi v tem primeru je šlo za kontinuiteto razmer izpred prve svetovne vojne. Razlika je bila le v tem, da so zadržni voditelji iz Beograda skušali centralizirati vse srbsko zadržništvo na jasno izpričani podlagi srbstva kot skupnega imenovalca. Tako pod primat Beograda pridejo zadržne organizacije Srbov na Hrvaškem in Vojvodini.²² A ta centralizacija srbskega zadržništva ni pomenila, da so v ospredje prišle zgolj in samo gospodarske vsebine. Daleč od

19 Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002, str. 152.

20 Zadržni leksikon, str. 1426–1427.

21 Slovenske zadržne organizacije so bile več kot očitno politično nazorsko opredeljene. Katoliška, liberalna in socialdemokratska stranka so imele vsaka svojo zadržno mrežo.

22 Zadržni leksikon, str. 1121.

tega. Na Hrvaškem ali v Bosni vloga in namen paralelnih zadružnih gospodarskih organizacij ostaneta še naprej enaka. Prav nič drugače ni s hrvaškim zadružništvom, tudi to zadružništvo združujejo na državni ravni, ne glede na pokrajinske ali notranje administrativne meje.²³ Vmes med srbskimi in hrvaškimi gospodarskimi institucijami pa so svoj paralelni svet gospodarskih ustanov razvijali Muslimani v Bosni.²⁴ Kontinuiteta uveljavljenega vzorca omrežij nacionalnih gospodarskih ustanov naj bi še naprej poleg ekonomskih učinkov zagotavljala solidarnost in homogenizacijo srbskega, hrvaškega ali muslimanskega naroda.

5. Evropski okvir

Slovenske in jugoslovanske razmere v zadružništvu, oziroma močna nacionalna konotacija (nacionalizem) kot spodbujevalno gibalno raznaha zadružne ideje, nam prav gotovo sugerirajo, da gre za neko splošnejšo značilnost. In to zlasti pri narodih, ki živijo v državnih skupnostih v katerih so v politično in gospodarsko podrejenih vlogah. In takih narodov je bilo v vzhodni Evropi veliko, Poljaki, Čehi, Slovaki, Ukrajinci, če naštejemo samo nekatere. Vsem tem je bilo skupno, da so zadružništvo dojemali kot "samopomoč", kot sredstvo za "ekonomsko in nacionalno osvoboditev". Tako kot pri Slovencih ali drugih južnoslovanskih narodih se je zadružništvo zaradi svoje univerzalne forme, odlikovalo z veliko prilagodljivostjo. Zadružne principe so uporabljali tako na podeželju kot v mestih, tako kmetje ali delavci kot tudi trgovci ali obrtniki. Vsak sloj je izbral tisti princip, ki mu je najbolj ustrežal glede na namene, ki jih je zasledoval. Velik pomen je zadružništvo odigralo kot pripomoček, ki je olajšal vključitev množice prebivalstva v nastajajoče tržno gospodarstvo. Zadružništvo je torej omogočilo nekoliko lažji vstop kmetov in drobnih trgovcev in obrtnikov v sistem popolne komercializacije, ki je z iztekanjem 19. stoletja intenzivno prodirala tudi na področje vzhodne Evrope. Tako kot v Sloveniji so bili tudi drugod po vzhodni Evropi spodbujevalci zadružništva pripadniki nacionalnih in političnih elit. Spoznali so izjemno veliko mobilizacijsko vlogo oziroma moč zadružništva pri pridobivanju množic za nacionalno ali za politično oziroma ideološko opredeljevanje. Na drugi strani pa so množice hvaležno sprejemale zadružni vzorec kot sredstvo "samopomoči" za lažje premagovanje vsakodnevnih gospodarskih težav. K samim gospodarskim koreninam pa so se kot zelo pomembni pridruževali še ideološko-politični ali kakšni drugi socialni cilji.²⁵

Zanimivo je, da je tudi periodizacija, ki se je pri Slovencih oblikovala na osnovi vrednotenja razmerja med nacionalnim in gospodarskim vidikom slovenskega zadružništva že na začetku 20. stoletja,²⁶ zelo podobna tudi časovnim in vsebinskim razvrstitvam zadružnega gibanja pri drugih narodih v vzhodni Evropi. Določene skupne poteze in razvojne podobnosti so opazili že raziskovalci oblikovanja nacionalnih preporodnih gibanj v Evropi. Tako je npr. Miroslav Hroch na osnovi primerjalnega študija nacionalnih gibanj pri Čehih, Slovakah, Norvežanih, Estoncih, Litvancih, Flamcih in Dancih v nemškem Schleswigu, izdelal tudi posebno tipologijo. Celó več, govorimo lahko kar o občem modelu, ki nam v marsičem pomaga pri razumevanju in umeščanju posameznih primerov v širši politični in geografski prostor. Miroslav Hroch tako loči tri vsebinsko

²³ Zadružni leksikon, str. 387–403.

²⁴ Zadružni leksikon, str. 95.

²⁵ Torsten Lorenz, *Genossenschaften im Nationalitätenkampf*. Edvard Kubu, Helga Schultz (Hg.), *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*. Praha-Berlin 2004, str. 121–133.

²⁶ Glej opombo 9.

hierarhične stopnje v razvoju nacionalnih gibanj. Najprej je bila na vrsti stopnja A, ki jo je opredelil kot obdobje romantičnega interesa za ljudstvo. V naslednji stopnji B prevladuje "patriotična oziroma nacionalna agitacija". Gre torej za čas nacionalnega preporoda. V zadnji, C stopnji, pa imamo opraviti z močnim množičnim nacionalnim gibanjem.²⁷

Z navezavo oziroma po vzoru na Hrochov model je Torsten Lorenz skušal modelirati tudi skupne razvojne značilnosti zadružništva v vzhodni Evropi. Ločil je štiri stopnje, in sicer obdobje tranzicije (A), čas inkubacije (B) in dobo množičnega zadružništva (C), ki jim je sledila zaključna faza nadaljnje mobilizacije (D). Če preidemo na bolj podrobno predstavitev potem opazimo, da v obdobju tranzicije (A), ko se družba in gospodarstvo pomikata v smeri modernosti nastajajo prve, pogojno rečeno protozadružne, oblike. Na nek način je Lorenz potegnil enačaj med njegovo in Hrochovo fazo A. V drugem obdobju (B), po Lorenzu v dobi inkubacije, se v zadružno delo že vključi nacionalna inteligenca, ki prične spodbujati zadružno gibanje z namenom okrepitve nacionalnega gibanja. Zadružništvo v tej dobi je kot podporni steber nacionalne diferenciacije tesno vpet v Hrochovo opredelitev patriotične/nacionalne agitacije (B) kot posebne stopnje narodno preporodnega gibanja. V tretji stopnji (C) tako v politiko kot v zadružništvo intenzivno stopijo množice, in to še posebej s podeželja. Vloga zadružništva kot orodja za ideološko-politično ali nacionalno mobilizacijo je osrednja. Posledica je vsesplošni razmah zadružništva v različnih namenskih inačicah, a običajno na podlagi Raiffeisenovih organizacijskih načel. Zaključna faza D, ki je Hroch ne definira, pa po Lorenzu označuje prehod v dobo nacionalne države, kar vzhodna Evropa doživlja po prvi svetovni vojni. Vloga zadružništva se v tem obdobju spremeni, saj prej podrejeni narodi postanejo dominantni. Za nacionalno in ekonomsko emancipacijo oziroma modernizacijo imajo na voljo državo z vso paletu ukrepov, ki so ob tem na voljo. Zadružništvo živi naprej, se notranje konsolidira in profesionalizira in še naprej omogoča pripadnikom drobno gospodarskega sektorja organizirano nastopanje na trgu.²⁸

Lorenzova modelska tipologija nedvomno posrečeno povzema razvojne značilnosti vzhodnoevropskega zadružništva in jih s posploševanjem vsebinsko združi na najmanjši skupni imenovalci. Kot majhno dopolnilo bi bilo vanjo potrebno vnesti le dimenzijo večnacionalnih držav, ki so bile v vzhodni Evropi navkljub glasni retoriki o nacionalnih državah, še vedno v večini. S tem pa tudi razmere, ki so zadružništvu poleg ekonomskega dajale še močan nacionalno političen prizvok.

Ko v tem okviru opazujemo razvoj in vlogo slovenskega zadružništva, težko najdemo odstopanja, ki bi pritrjevala slovenski drugačni historični izkušnji, kot je bila v zadružništvu značilna za širši prostor Srednje in Vzhodne Evrope. Več kot očitno se potrjuje, da podobne gospodarske in politične razmere izzovejo tudi podobne odzive. V primeru zadružništva je bilo to toliko lažje, ker je šlo za že razdelane vzorce, ki jih je bilo potrebo le prilagoditi in nato uporabiti v domačem okolju.

27 Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe*. Cambridge University Press, 1985, str. 22–23.

28 Torsten Lorenz, *Cooperatives as a basic instrument of Economic nationalism*. Referat predstavljen na mednarodni konferenci *Economic Nationalism in east Central Europe*. European-University Viadrina, Frankfurt/Oder, 17–19 Marec 2005.